

HITTİN'DE SALÂHADDİN'İN ORDUSU

Dr. RAMAZAN ŞEŞEN

Salahaddîn el-Eyyûbî devri Ortadoğu'da Müslümanların dış düşmanlara karşı birleştikleri nadir devirlerden biridir. Bu birlik Ortadoğu'da Haçlılar tarafından işgal edilen toprakları kurtardığı gibi, bölgeyi beşinci ve yedinci Haçlı seferlerinin tehdidinde, Hülâgû zamanında Moğolların istilasına karşı korudu. Müslümanların, Haçlılarla Moğollar arasında kısaca alındığı bu çok kritik dönemde liderlik rolünü Türkler-Araplar oynadılar.

Müslümanlarla Haçlılar arasında Ortadoğu'daki bu büyük mücadele 1096 ilâ 1300 yılları arasında iki asır devam etti. Nihâyet, 1300 yılı civarında Müslümanlar Frenkleri Ortadoğu'dan kesin olarak kovdular. Bütün çabalarını boşa çıkardılar. İkiyüz yıl devam eden Haçlı-İslâm mücadelesinde Müslümanlar Haçlılara karşı çok büyük başarılar kazandılar. Hiç şüphesiz, bu başarıların en önemlisi 4 Temmuz 1187 Cumartesi günü Salâhaddîn'in kumandasında kazanılan Hittin zaferidir. Salâhaddîn bu büyük zaferden sonra, Kudüs Haçlı Krallığı topraklarının Sur dışında kalanı ile Antakya Prinkepliği ve Trablus Kontluğu topraklarının çoğunu ele geçirdi. Bunu takibeden 1189-1192 yılları arasındaki III. Haçlı Seferi'ne karşı insanüstü bir mukavemet göstererek, tek başına bütün Batı Avrupa'ya karşı durdu. Haçlı Devletleri Yafa-Sur, Antakya, Trablus şehirleri etrafındaki dar sahil şeridi ile hudutlu kaldı. Birleşik Batı Avrupa Salâhaddîn'in şahsiyeti etrafında birleşen kuvvetin gücünü kabullenmek zorunda kaldı.

1174 yılında Nüreddîn Mahmûd b. Zengî ölünce, kurduğu birlik dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Salâhaddîn idârecilik ve askerlikteki üstün maharetiyle, bir taraftan Haçlılarla savaşırken bir taraftan da Nüreddîn'in kurduğu birliği yeniden tesis etmekle uğraştı. 1186 yılı başlarında Musul'un Salâhaddîn'in hakimiyetini tanımasıyla Haçlılara karşı kurulan İslâm birliği tamamlandı. Diğer taraftan 1179 yılında Salâhaddîn, Merc-i Uyûn ve Beyt el-Ahzan'da Haçlılara karşı büyük başarılar kazandı. 1182 yılından sonra Haçlılarla kesin sonuçlu savaşa tutuşmanın yollarını aradı. Salâhaddîn'in gücünü bilen Haçlılar ona böyle bir fırsatı vermediler.

Nihâyet, 1186 yılı sonbaharında Kerek-Şevbek prinkepsi Renaud de Châtillon anlaşma ile kendi topraklarından geçen bir Müslüman kervanını vurdu. Kafiledeki mallara el koydu, askerleri tutsak etti. Sultan Salâhaddîn hem Renaud de Châtillon'dan hem Kudüs kralı Guy de Lusignan'dan kafileden alınan malların, esir edilen askerlerin iade edilmesini istedi. İsteğine olumlu cevap alamayınca, 1187 yılı başlarında Kudüs Haçlı Krallığı'na karşı büyük bir sefer tertiplemeye karar verdi. Etrafa mektuplar gönderip askerlerini cihada çağırdı. Yemen ve Trablusgarp dışındaki bölgelerde bulunan askerler bu çağrıya cevap verdiler.

Burada şu hususu belirtmek gerekir: Eyyübî ordusu kara ve deniz kuvvetleri olmak üzere iki kısma ayrılıyordu. Hittîn savaşı bir kara savaşı olduğu için sefere sadece kara kuvvetleri katıldı. Kara kuvvetleri de süvari ve yayalar olmak üzere ikiye ayrılırdı. Yaya askerleri genellikle kale muharebelerinde görev alırlardı. Meydan savaşlarında süvariler savaşırlar, yayalar hızlı hareket kabiliyetine sahip olan suvariler karşısında etkisiz kalırlardı. Bunun için kaynaklar genellikle süvarilerden bahsederler, yayaları önemsemezler. Süvariler de hür olanlar ve Memlûklar (kölemenler) olmak üzere ikiye ayrılırlardı. Memlûklar hükümdarların ve emîrlerin (beylerin) çocuk iken satın alıp belli eğitim basamaklarından geçirdikten sonra azat edip asker edindikleri kişilerdi. Büyük çoğunluğuyla Türk kökenli olan Memlûklar Eyyübî ordusunun en büyük vurucu gücünü meydana getirirlerdi. Hittîn savaşında da bu Memlûklar zaferin kazanılmasında en büyük rolü oynadılar.

Salâhaddîn askerlerini cihada çağırdıktan sonra, hepsinin toplanmasını beklemedi. "*Hassa ve Memlûk*" askerleriyle 1 Muharrem 583/13 Mart 1187 Cumartesi günü Dimaşk'ın güneyindeki Ra's el-Mâ ordugâhına çıktı. Yanında büyük oğlu ve veliahdi el-Melik el-Afdal vardı. El-Afdal'e etraftan gelecek beyleri (emîrleri) karşılaması için Ra's el-Mâ'da kalmasını tenbih ettikten sonra, "*tafaftarları ve hassa askerleriyle*" Busrâ'ya doğru ilerledi. Kasr-ı Selâme denilen yerde karargâh kurdu. Etrafa keşif birlikleri gönderdi. Safer ayı başlarında hacılar dönünceye kadar burada kaldı. Hacıların dönmesinden sonra, "*emîrleri ve müfred askerleriyle*" Kerek üzerine yürüdü. Kerek-Şevbek prinkepsliği topraklarını yağmaladı. Renaud de Châtillon korkusundan Kerek kalesine kapandı. Şevbek'e bağlı el-Karyeyten denilen yerdeyken Mısır ordusu geldi. Sultan geri dönüp Kerek topraklarını tahribe devam etti.

Kaynaklar Mısır'dan gelen askerinin sayısı hakkında bir rakam vermezler. Yalnız buraya kadar bahsedilen askerler için, yukarıda geçenlerden

başka, “*Şam Memluklarını yanına çağırıldı*” (*Sena'l-Bark*, yap. 230^a), “Emirler ve hassa müfredleriyle Kerek üzerine yürüdük” (*el-Feth el-kudsî*, s.191), “*Sultan tâbileri, taraftarlarıyla Kerek ve köyleri üzerine yürüdü*” (*el-Feth el-kudsî*, s.59) “*Sultan mîre askerleriyle Kerek'e yürüdü*” (*Terassül el-Kâdî'l-Fâdıl*, Bibliothèque Nationale, AY, nr. 6024, yap 45^b-50^a) gibi ifâdeler kullanılır.

Diğer taraftan Ra's el-Mâ'da bulunan el-Melik el-Afdal'in yanında Haleb, Şam, el-Cezire (Güneydoğu Anadolu), Diyarbekir, Musul askerleri toplanmışlardı. El-Afdal babasından gelecek emri bekliyordu. Onun emri gecikince yanındaki askerleri âtil tutmak istemedi. “Ordudan bir miktar asker seçti”. Bunlardan el-Cezire-Diyarbekir-Musul askerlerinin başına Muzafferüddin Gökböri'yi, Haleb askerlerinin başına Bedruddin Duldurum el-Yârûkî'yi, Dimâşk askerlerinin başına Sârimüddin Kaymaz el-Necmî'yi, kumandan tâyin etti. Safer ayı sonlarında bir gece Gökböri kumandasındaki bu seçkin suvari birliği Taberiyye-Akkâ istikâmetinde bir akına gitti. Sabahleyin Frenklerin karargâhı Safuriye'ye hücum etti. Burada Templier, Hospitalier şövalyeleri ve Türkopollerden meydana gelen seçkin bir düşman birliğini yendi. Hospitalier şövalyelerinin reisi öldürüldü. Bazı şövalyeler esir alındı. Bu öncü savaşın ehemmiyeti büyüktü. Zira, düşmanın en seçkin şövalyelerine karşı zafer kazanılmıştı. Bazı Haçlı kaynakları bu akına katılan Müslüman askerlerinin sayısını 7000 olarak verirler (Runciman, II, 379). Belki de 1000 civarındaydı. İbn el-Esir bu birlik için “münasib bir birlik” ifadesini kullanır. Şüphesiz, el-Afdal'in yanındaki askerlerin hepsi 7000'den azdı.

Sultan bu zaferi duyunca Kerek'ten döndü. Taberiye gölünün kuzeydoğusunda Aşterâ mevkiinde karargâh kurdu. El-Afdal yanında toplanan askerlerle babasının karargâhına geldi. Sultan, yeğeni Takiyüddin'in kalan askerlerle Haleb'ten gelmesi için bir ay kadar bekledi. Zira, Takiyüddin Ermeniler ile Antakya prinkepsliği hududlarında tedbirler almak için Haleb'e gitmişti. Nihâyet 1 Rebiülâhir 583/10 Haziran 1187 civarında Takiyüddin geri kalan askerlerle geldi.

Askerlerin toplanması sona erince 15 Rebiülâhir 583/24 Haziran 1187 Çarşamba günü Sultan ordusunu teftiş ve tertibetti. İmadeddin şöyle der: “*Her emîre bir vazife verdi, her kahramanın ve her pusucunun yerini tâyin etti. Her emîre sağ ve sol kanatlardan nerede yer alacağını gösterdi. Yerinden ayrılmamasını emretti. Her birlikten hücum müfrezeleri çıkardı. Her gruba yanındaki grupla işbirliği yapmayı tavsiye etti. ‘Düşman ülkesine girince askerlerimizin tertibi, birliklerimizin ve kahramanlarımızın yerleri böyle olacak’ dedi. Bahşışler dağıtarak*

askerlerin ümitlerini arttırdı. Zafer kazanılırsa yeni şeyler vermeyi vâdetti. Techizat dağıttı. Hazinesi askerlerin önüne saçtı. Ok çuvallarını tevzi etti... Memnun bir şekilde otağına döndü" (*el-Feth el-kudsî*, s.64, 70-71; *Sena'l-Bark*, yap. 231^a; İbn el-Esîr, XI, 531). İktâlî ve câmekiyeli askerlerinin sayısı 12000 süvârî idi. İbn Kesîr buna "gönüllülerin dışında" kaydını ilâve eder (*el-Bidâye*, XII, 320). Sibt b. el-Cevzî 12000 süvariden sonra "Yayalara gelince çoktular". "Yayalara gelince, 80000'den fazlaydılar" der. (*Mirat el-zamân*, XIV, 150^b; *ikd el-cümân*, XIII, 17^a). Sonra, Sultan merkezin (kalbin) kumandasını kendi üzerine aldı. Sağ kanadın kumandasını Takiyüddîn'e, sol kanadın kumandasını Gökborî'ye verdi. İki kanatta ve merkezde başka pek çok birlik yer aldı. Bu konuda, iki yıl sonra Akkâ önünde cereyan eden Büyük Vaka'daki tertip bize yardımcı olabilir (İbn Şaddâd, s.109-115; *el-Feth el-kudsî*, s.308-312).

Sultan ordusuyla, bu tertiple, 17 Rebiülâhir/26 Haziran Cuma günü Aşterâ'dan hareketle Hisfin denilen yere indi. Ertesi sabah da Hisfin'den hareketle huduttaki Ukhuvâne denilen yerde konakladı. İmâdeddîn şöyle der: "Askerden deniziyle Taberiye gölünü kuşattı. Yâsemin kokan sarı bayraklardan, gelincik gibi kırmızı sancaklardan Ukhuvâne renkli bir bahçeye döndü". (*el-Feth el-Kudsî*, s.72-73). Ukhuvâne denilen yerde bir harp meclisi toplayıp durumu emîrleri ve müşavirleriyle konuştu. Harp kararı almakta ısrar etti. Emîrlere onun isteğini kabul ettiler.

Diğer taraftan Frenkler (Haçlılar) kral Guy de Lusignan ile Kont Raymond III arasındaki anlaşmazlığı halletmişler, Dârûm'dan Antakya'ya kadarki sahada dellallar çağırarak toplayabildikleri en büyük orduyla Safûriye'de karargâh kurmuşlardı. İmâdeddîn "Kumlar sayısıncaydılar. 50000 civarında veya daha fazlaydılar" der (*el-Feth el-kudsî*, s.74; *el-Sülûk*, I/1, 92). İbn Kesîr ise "Pek çoktular, 50000 veya 60000 oldukları söylenir" der (*el-Bidâye*, XII, 320; *İkd el-cümân*, XIII, 17^a). Şüphesiz bu sayılarda mübelağa vardır. İhtiyatlı bir hespla Haçlı ordusunun 1200 ilâ 2000 şövalye, 20000 Türkopol ile yayadan meydana geldiği söylenebilir. Haçlı kaynaklarına göre, haçlı ordusunun sayısı 9000 ilâ 4000 arasında değişir. En mâkul sayı yine 1200 ilâ 2000 şövalye, 20000 civarında Türkopol ve yaya olabileceğidir (Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, terc. eder F. Isiltan, TTK, Ankara 1987, II, 412-413). Her iki tarafta ganimetten pay almak isteyen gönüllülerin sayısı da epeyce kabarıktı. Bir de iki taraf kalelerini, hudutlarını korumak için askerlerinin bir kısmını görevlendirmişlerdi. Mısır askerlerinin bir kısmı el-Melik el Adil'in kumandasında ülkenin muhafazası için kalmıştı (*el-Feth el-kudsî*, s.194).

Ukhuvâne denilen yerde harp kararı alındıktan sonra, Sultan 23 Rebiülâhir / 2 Temmuz Perşembe günü, Haçlı ordusuyla karşılaşmak için, zikredilen tertiple ilerledi. Taberiye'nin batısında Lubyâ ovasında Kefr-sept denilen yerde düşmanın karşısında durdu. Hücum müfrezeleri düşman üzerine ok atarak Frenkleri harekete geçirmek istediler. Fakat, Salâhaddîn'in niyetini iyi bilen Haçlılar yerlerinden ayrılmadılar. Sultan bunu görünce askerlere düşman karşısındaki mevzilerinden ayrılmamalarını tenbih etti. Hassa askerlerini, candarları, nakkabları (lağımcıları), harççıları ve taşçıları yanına alıp Taberiye şehri üzerine yürüdü. Akşam üzeri Taberiye'yi muhasara etti. Bir saat içinde kale dışındaki kısmını ele geçirdi. Şehrin sahibi Kontes Ehive yakınlarıyla kaleye sığındı ve haçlı ordusundan yardım istedi.

Bunun üzerine, 24 Rebiülâhir / 3 Temmuz Cuma sabahı Haçlı ordusu Safuriye ordugâhından 24 Km. doğuda bulunan Taberiye'ye doğru hareket etti (*el-Feth el-kudsî*, s.76, 194: hassa askerlerimiz ve candarlarla gelip Taberiye'yi kuşattık; *el-Ravzateyn*, II, 76: muhafız hassa askerleriyle Taberiye'yi kuşattı. Sonra, candarları, lağımcıları, harççıları ve taşçıları çağırdı).

Haçlı ordusu Taberiye'ye doğru hareket edince, emirler durumu Sultan'a bildirdiler. Sultan kaleyi muhasara edecek bir miktar asker bıraktıktan sonra ordusunun başına döndü. Taktiği netice vermiş, Taberiye'yi muhasara ederek Frenkleri harekete geçirmişti. Sultan onların harekete geçtiğini duyunca "*İstedüğümüz oldu... Yenilirse Taberiye ve bütün sahil korumasız kalacak, fethimize kimse mani olamayacak*", dedi (*el-Feth el-kudsî*, s.77).

3 Temmuz Cuma sabahı Frenkler ortada süvarileri, süvarilerin etrafında sur gibi yayaları olduğu halde Taberiye'ye doğru yürüyorlardı. Bu taktik onların daha önce defalarca tatbik edip başarıya ulaştırdıkları bir yoldu. Sultan tedbirini almış onlarla suların bulunduğu yerlerin arasını tutmuştu. Buna rağmen Haçlılar biraz sonra bir suyu ele geçirdiler. Oradan yollarına devam etmek istediler. Sultan, Takiyyüddîn ve Gökböri kumandasındaki askerlerin terkedilen suyu tutmalarını emrettiği gibi, Haçlıların başka bir subaşını tutmalarına imkân vermedi. Bugün iki taraf arasında şiddetli muharebeler oldu. Düşman sarıldı. Su ve kaçış yolları tutuldu. Bununla beraber safları henüz sağlamdı. Her iki ordu oldukları yerde geceledi. Geceyi ertesi gün yapılacak çarpışmalar için hazırlıkla geçirdi. Sultan düşmanın kapana kısıldığını gördüğü için o geceyi ertesi gün yapılacak çarpışmalar için hazırlıkla geçirdi. Askerlere 400 çuval ok dağıttı. Çeşitli yerlere ok yüklü 70 deve yerleştirip oku biten askerlerin buralardan ok almalarını emretti. Yeniden hücum müfrezeleri tâyin etti.

4 Temmuz 1187 Cumartesi sabahı olunca Frenkler yürüyüşlerine devam etmek istedilerse de Müslümanların ok yağmuru karşısında ilerleyemediler. Henüz son boğuşma başlamamıştı. Sultan saflar arasında dolaşiyor, askerleri hamle yapmayateşvik ediyordu. Sultan'ın Menkubers adında bir memlûkü vardı. Atının üzerinde en öndeydi. Hamlede öncülük yapmak istedi. Şiddetli bir hamle yapıp düşman saflarına daldı. Arkadaşları kendisini takip etmediği için tek başına çarpıştı, şehit oldu. Onun şehâdetini gören askerler her taraftan düşmana karşı hücumla geçtiler. İki taraf arasında savaş iyice kızıştı. Bu sırada gönüllülerden biri kuru otları tutuşturdu. Sıcakın ve ateşin hareketiyle çaresiz kalan Frenkler hamleler yaptılarsa da bir etkisi olmadı. Safları parçalandı. Savaşın kaybedildiğini gören Kont Raymond, Renaud de Sidon, Balian d'İbelin gibi tecrübeli Haçlı kumandaları Takiyyüddîn'in kumanda ettiği kanada doğru intihar hücumu yaptılar. Takiyyüddîn onların kaçmasına müsaade etti. Başkalarının kaçmasını önledi. Bazı küçük gruplar da etraftaki kalelere kaçtılar. En sonra, kral Guy'ün etrafında toplanan şövalyeler Hittin tepesinde tutunmak istediler, kralın kırmızı çadırını diktiler. Müslümanlar onlar üzerine hücum edip başka bir çadır kurmaya imkân veremediler. Nihâyet, *Gerçek Hâç* ele geçirildi. Kral ve yanındakiler esir edildi. 25 Rebiülahir 583/4 Temmuz 1187 Cumartesi akşamı savaş Müslümanlar için kesin zaferle sona erdi. İmâdeddîn "Ölüleri gören, kimse esir edilmemiş; esirleri gören, kimse öldürülmemiş sanırdı. Haçlılar sahil bölgesini işgal edeli Müslümanlar Hittin zaferi gibi bir zafer kazanmamışlardı. Allah diğer hükümdarların yapamadığını Sultan'a nasibetti ... Bu savaşın hayret edilecek taraflarından biri, Haçlıların şövalyelerinin atları öldürülmekdikçe öldürülmedikleridir. Tepeden tırnağa zırhlı oldukları için, yekpare demir parçası gibiydiler. Ok, kılıç onlara işlemiyordu. Bu sebeble binlerce atları olduğu halde hiçbir at ganimet alınmadı" der (*Sena'l-Bark*, yap. 231^b-232^a).

Frenklerin bu savaşta esir ve ölü kayıpları 23 000 ilâ 60 000 arasında değişir. Kâdî'l-Fâdîl'in kaleme aldığı bir mektupta düşmanın zayıyatının 40000'den fazla olduğu söylenir. İmâdeddîn'in kaleme aldığı bir mektupta ise esir ve ölü düşmanın zayıyatının 30000'den fazla olduğu söylenir. Zaferden sonra Sultan hızlı bir fetih harekâtına girişti. Kudüs'ü, Sur şehri dışında bütün Filistin şehirlerini, Antakya ve Trablus topraklarının büyük bir kısmını kısa bir zamanda ele geçirdi. Avrupa'nın tepkisinin sert olacağını bildiği için Akkâ ve diğer sahil şehirlerinde sıkı müdafaa tedbirleri aldı.

Bu savaşta en büyük rolü okçular oynamış, Sultan en çok onlara güvenmiştir. Bilhassa hafif süvarî Türk okçular düşmana herşeyden çok zayıyat verdirmişlerdir. Ayrıca, Müslümanların ordusu bu savaşta tulbler

halinde tertibedilmişti. Makrızî'nin Kadı'l-Fadıl'dan nakline göre, "tulb" kelimesi Oğuz lehçesinde, sayısı 70-100 arasında değişen bir askeri birliğe verilen addır. Fakat, Salâhaddîn üzerindeki çalışmalarımız sırasında tulb kelimesinin daha geniş bir anlam taşıdığını, yani büyük-küçük her türlü birlik için kullanıldığını gördük. Meselâ, İmâdeddîn Hittîn savaşındaki Haçlı ordusu için, "*Frenkler kurtuluş umdular, güç durumda kalan tulbleri bir çıkış yolu aradı.*", "*Kont tulbüyle kurtuluş yolu aradı.*" ifadelerini kullanır. (Tulb kelimesi için bk. Ebû Hayyan el-Endelusi, *el-İdrâk li-lisan al-Etrak*, nşr. A. Caferoğlu, İstanbul 1931, s.66; *el-Hitat*, I, 86; Quatremere, *Histoire des Sultans Memluks*, I/I, 34-35, II, 271-272; *Burhan-ı kâti*, tulb maddesi; *Lügatname-i Dihhuda*, tulb maddesi; *Salâhaddîn devrinde Eyyübiler Devleti*, s.138).

Candâriye, nakkabûn (lağımçılar), horasâniyye (harççılar), haccârûn (taşçılar) kelimelerine gelince; metinlerden, bunların kale harplerinde görev alan yaya askerleri için kullanıldığı anlaşılıyor. Candar kelimesi Farsça olup Selçuklular zamanında sultanın muhafız birliğindeki askerler için kullanılırdı (*İA*, *Candar* maddesi). Salâhaddîn zamanında ise bu askerlere dâima kale muhasaralarında rastlıyoruz. Belki sultanın muhafızları için de kullanılıyordu (*Salâhaddîn devrinde Eyyübiler Devleti*, s.74, 143, 144). Nakkâbun, horasaniyye, haccarun sırasıyla lağımçılar, harççılar, taşçılar demektir. Bu gün de mânâları bellidir. Belki de bunlar Salâhaddîn zamanında kale inşaaı ve tahribiyle uğraşan askerlerdi (*Salâhaddîn devrinde Eyyübiler Devleti*, s.143, 144). Sonra, Sultan'ın her birlikten "*câlîşiyye*" (hücum müfrezesi) çıkardığını görüyoruz. Bu kelime aslında harp ve güreş manalarına gelen "çalış" kelimesinden gelir. Aynı zamanda, ucunda kıl tutamı bulunan büyük sancak için de kullanılır (Dozy, *Supplement ...*, II, 186; B. Ögel, *Türk kültür tarihine giriş*, VI, 97-101, 283). Sonra bu kelime hücum müfrezesi için kullanılmıştır. Yine Türkçe olan ve düşman karşısındaki öncü birliği için kullanılan "*yezek*" kelimesi de bu sıradaki kitaplarda çok görülür (*Divânü lügât el-Türk*, III, 88 str. 23; *Salâhaddîn devrinde Eyyübiler Devleti*, s.138; Ögel, *aynı eser*, aynı cilt, s.101-103).

BİBLİYOGRAFYA

- EL-AYNÎ, *Ikd el-cüman*, Veliyüddûn Ef., nr.2390, XII, 16^b-18^b.
- EL-BÜNDÂRÎ, *Sena'l-Bark el-şâmî*, Esad Ef., nr. 2249/2, yap. 230-233.
- EBÜ'L-FEREC, *Tarih*, tercüme eden Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1950, II, 44°-443.
- EBÜ ŞÂME, *el-Ravzateyn*, Mısır 1288, II, 75-85.
- Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle edition, Leyden-Brill 1960-1988, II, 456, III, 528.
- İBN EL-ADÎM, *Zübdet el-haleb*, nşr. Sâmi Dehhan, Dimaşk 1968, III, 91-96.
- İBN EL-ESÎR, *el-Kâmil fi'l-târih*, Beyrut 1966, XI, 529-538.
- İBN FAZLULLAH, *Mesâlik el-epsâr*, III. Ahmed, nr. 2797, XVI, 378-380.
- İBN KESÎR, *el-Bidâye ve'l-nihâye*, Beyrut, XII, 320-322.
- İBN ŞEDDÂD, *el-Nevâdir el-sultâniye*, nşr. Cemâleddîn el-Şeyyâl, Mısır 1964, s.70-75.
- İBN VÂSİL, *Müferric el-kürûb*, nşr. Cemâleddîn Şeyyal, Kahire 1953-1960, II, 187-196.
- İMÂDEDDÎN EL-KÂTİB, *el-Feth el-Kussî fi'l-feth el-kudsî*, nşr. Mahmud Subh, Kahire 1962, s.58-87, 191-193.
- EL-KÂDÎ'L-FÂDİL, *el-Terassül*, Eyüb Hacı Beşir Ağa, nr.127, yap. 29-32, ^a Bibliothèque Nationale, AY, nr. 6024, yap. 90^a-93^a.
- MALCOLM CEMERON LYONS — D. E. P. JACKSON, *Saladin the politics of the holy war*, Cambridge 1982, pp. 91-96.
- EL-MELİK EL-MANSUR, *Mizmâr el-hakâik*, nşr. Hasan Habeşi, Kahire 1968, s.93-97.
- RUNCİMAN, STEVEN, *Haçlı Seferleri Tarihi*, tercüme eden F. Işıltan, cilt II, TTK yayınları, Ankara 1987, s.368-385, 409-413.
- SİBT B. EL-CEVZÎ, *Mir'at el-zamâni*, III. Ahmet, nr. 2907. XIV, 150-151.
- ŞEŞEN, R., *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987, s.109-112.
- ŞEŞEN, R., *Salâhaddîn devrinde Eyyubiler Devleti*, İstanbul 1983, s.73-76.